

УДК 811.161.2'37

В. М. Пітель,

к. філол. н., доц.,

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника»,
доцент кафедри української мови;

В. І. Пітель,

к. філол. н., доц.,

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника»,
доцент кафедри української мови

МЕТОНИМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ В СЕМАНТЕМАХ НЕПОХІДНИХ НАЗВ ТВАРИН

У статті розглядається типологія метонімічних внутрішньослівних відношень непохідних зоолексем шляхом виведення їх тематичних моделей. Дослідження

засвідчило, що більшість моделей має досить низьку продуктивність. Однак регулярність та продуктивність окремих метонімічних моделей указує на повторюваність установлюваних у свідомості людей імплікаційних відношень між семемами полісемантів, які належать до тематичної сфери «назви тварин».

Ключові слова: метонімія, сема, семема, семантема, полісемія, зооназва.

У зв'язку із посиленою увагою сучасної лінгвістики до змістового боку мовних знаків, актуальною є проблема вивчення семантичних відношень у різних лексичних парадигмах: лексико-семантичній групі, багатозначних словах, синонімічному ряді, антонімічній парі тощо [2; 3; 5; 8; 9; 11; 14].

Мета нашої статті – розглянути один із видів семантичних зв'язків, які утворюють смислову структуру багатозначних непохідних назв тварин – метонімічні відношення. Для цього будуть виведені моделі дериваційно-мотиваційних відношень, в основу яких покладені зв'язки між реаліями дійсності, позначеними семемами (тематичні моделі).

У сучасній лінгвістиці немає одностайності у вирішенні питання про відношення між семемами полісеманта. Одні дослідники вважають, що в структурній організації семантики багатозначного слова існує ієрархія, за якої головне значення виступає домінувальним, а всі інші прямо чи опосередковано підпорядковуються йому [7, с. 48; 1, с. 143; 6, с. 26 – 27; 10, с. 164–171]. Інші вчені доводять відношення рівноправності між лексико-семантичними варіантами (далі – ЛСВ) полісемічних слів і виділяють у полісеманті так зване спільне, інваріантне значення, а окремі семема розглядають як його варіанти [4; 6, с. 26–27]. Згідно з третьою концепцією, у семантичній структурі одних слів спостерігається ієрархічна організація й пряме значення є основою для утворення похідних семем. Однак є багатозначні слова, у яких єдність ЛСВ забезпечується наявністю «спільного семантичного стрижня», репрезентованого тими семантичними елементами, які є спільними для всіх значень полісеманта [11, с. 110–115]. У західній лінгвістиці цим трьом точкам зору відповідають теорії: 1) головного значення, 2) сіткового розміщення значення і 3) ядерності значення [11, с. 110].

Слід відзначити, що проблема існування так званого спільного значення сьогодні залишається дискусійною. Якщо ряд вчених трактують його як спільну частину всіх ЛСВ багатозначного слова [10, с. 163–165; 4; 1, с. 144], то інші дослідники, критикуючи таку позицію, услід за Е. Куриловичем пропонують приймати за інваріант змісту полісемічного слова його основне значення, зокрема об'єктивний зміст основного значення, тобто власне значення і його інформаційний потенціал, сукупність всіх знань про позначуваний предмет, або ж особливу модифікацію основного значення – так зване узагальнене значення [1, с. 144–146]. Окремі лінгвісти відзначають принципову неможливість виділення спільного семантичного компонента ЛСВ деяких полісемантів [1, с. 146], інші ж вважають, що спільна семантична частина семем присутня у всіх багатозначних словах [10, с. 163–165].

А. М. Пешковський, узагальнюючи думку тих дослідників, які піддавали критиці теоретичні основи загального значення, писав: «Семантична єдність слова полягає не в наявності в нього певного «спільного значення», яке начебто підпорядковує собі окремі значення, які виділяються в тлумачних словниках, а у

певному зв'язку цих окремих самотійних значень один з одним і їх закріпленості за одним і тим же знаком» [12, с. 83].

Відношення між значеннями полісеманта ставали об'єктом не тільки теоретичних мовознавчих студій. Ряд проведених психолінгвістичних експериментів засвідчили існування ієрархічності в семантичній структурі багатозначних слів [11, с. 110–115]. Так, дослідження В. В. Левицького показують, що в 56 із 60 полісемічних слів наявний певний смисловий центр (головне значення), що підтверджує думку про нерівноправність семем у складі більшості семантем.

Однак можна погодитись із тим, що у структурі окремих похідних полісемантів ЛСВ поєднуються за допомогою «спільного семантичного стрижня» й форматива. Наприклад, «спільним семантичним стрижнем» слова *піщанка* (1 «жовтий ховрах, який живе в ковильних степах, напівпустелях і пустелях»; 2 «невелика морська риба ряду окунеподібних з видовженим, стиснутим з боків тілом, яка живе біля берегів, на піщаному ґрунті, куди заривається на ніч або у разі небезпеки»; 3 «трав'яниста рослина родини гвоздикових, яка росте на пісках» [13, Т.IV, с. 553]) є «відношення до піску», бо у подібних випадках важко визначити, яке значення є прямим, а які – похідними. Усі семемі цього слова поєднує і спільний форматив – «*піщанка*».

Річ у тім, що виникнення нових семем не завжди є наслідком переносного вживання слова. У мові чимало лексем, значення яких з'являються шляхом паралельного утворення від однієї твірної основи «внаслідок неодноразової дії словотвірної моделі» [56, с. 109] чи від різних вихідних слів. Трапляються й випадки, коли кілька семем деривата мотивуються його твірною лексемою, а інші (інше) значення є наслідком внутрішньослівної деривації. Тому виділяють такі типи залежності між ЛСВ: підпорядкована залежність, коли одне значення є головним, а інші – похідними, паралельна залежність, за якої між семемами багатозначного слова існує семантичний зв'язок, однак дериваційно вони пов'язані із твірною основою чи твірними основами цього полісеманта й змішаний тип залежності між ЛСВ, який поєднує в собі дериваційну паралельність та залежність [8, с. 26, 64–65].

Нас цікавить, насамперед, ієрархічна організація семантем, оскільки в цій статті об'єктом дослідження є непохідні зооназви, а предметом – метонімічні відношення в їх семантичній структурі.

Непохідне багатозначне слово – своєрідна мікросистема, сукупність семем, що перебувають в епідигматичних відношеннях семантичної деривації. Лексико-семантична система полісеманта характеризується певним способом організації значень – структурою. У структуру полісемічного непохідного слова входить основне (вихідне) значення й похідні семемі, між якими існують різні типи відношень.

Основне (пряме, первинне) значення «найбільше зумовлене парадигматично й найменше зумовлене синтагматично» [16, с. 212]. Воно безпосередньо пов'язане з позначуваною реалією дійсності, характеризується семантичною самотійністю (автосемантизмом) і, порівняно з іншими семемами слова, високою частотністю [1, с. 144]. Первинний ЛСВ також виступає «семантичним центром як похідних

значень, так і словотвірних рядів», він є «опорним у відповідному синонімічному ряді чи центральним у лексико-семантичній групі» [15, с. 92]¹.

Похідні (непрямі, вторинні) значення, перебуваючи на периферії семантичної структури слова, є менш закріпленими парадигматично й вимагають більшої синтагматичної зумовленості [10, с. 166].

Виділяємо такі основні типи відношень у структурі полісеманта: 1) формальні зв'язки, які виявляють спрямованість семантичної деривації та залежність похідних значень від основного (топологічні типи полісемії); 2) семантичні зв'язки, що утворюють смислову структуру багатозначних слів.

М. В. Нікітін визначає два основні типи смислових зв'язків між значеннями слів – імплікаційні та класифікаційні. Якщо імплікаційні відношення є «аналогом реальних зв'язків сутностей об'єктивного світу, їх взаємодій і залежностей» [9, с. 67], то класифікаційні відношення є наслідком інтелектуальної суб'єктивної систематизації мовцями різноманітних явищ дійсності. На відміну від імплікаційних зв'язків, у цьому випадку відношення між сутностями встановлюються лише у свідомості носіїв мови (у реальній дійсності вони відсутні) на основі спільності ознак реалій світу. Результатом імплікаційних зв'язків є метонімія, а класифікаційних – гіпо-гіперонімія та метафора [9, с. 67 – 70].

Метонімія – тип семантичних змін і полісемії, який полягає в перенесенні найменування на основі відношення суміжності в просторі або часі між реаліями дійсності. Вона репрезентована певними типами здебільшого повторюваних семантичних відношень, на основі яких можна вивести узагальнені формули (моделі) метонімічних зв'язків ЛСВ у структурі полісемантів. У семантемах непохідних багатозначних зооназв виявлено 15 таких метонімічних моделей (тематичні моделі наводимо в порядку спадання їх регулярності):

1. *Тварина* → *її м'ясо як їжа*. Цей тип дериваційних зв'язків найпродуктивніший, за ним утворено 37% метонімічних значень у семантичній структурі зооназв (*індик 1 – 2, каплун 1 – 2, шпроти 1 – 2, сардина 1 – 2, краб 1 – 2*¹ тощо). Наприклад: *індик* – 1 «великий свійський птах родини фазанових, якого вирощують на м'ясо» → 2 «страва з м'яса цього птаха» [13, Т.IV, с. 26]; *краб* – 1 «морський десятиногий короткохвостий рак, у клешнях і ногах якого є смачне м'ясо» → 2 «консерви з крабового м'яса» [13, Т.IV, с. 318].

Слід зауважити, що словник не фіксує в семантичній структурі ряду зооназв значення «її м'ясо як їжа», тоді як у мовленні така семема вільно функціонує (наприклад, лексема *качка* вживається і в значенні «водоплавний свійський і дикий птах, цінний своїм м'ясом, яйцями й пір'ям», і в значенні «страва з м'яса цього птаха»; словник останнього ЛСВ не подає [13, Т.IV, с. 124]). Це ж стосується слів *кілька*¹, *скупбрія*, *тюлька*, *тунець*, *устриця*, *короп* та ін.

У ряді зооназв значення «її м'ясо як їжа» подано як відтінок значення, хоча у мовленні воно функціонує як окремий ЛСВ (наприклад, у семантичній структурі

¹ Йдеться про синхронічну ієрархію у структурі полісеманта, оскільки в процесі розвитку слова може відбуватись перерозподіл його значень, зміна в їх співвідношенні, внаслідок чого історично первинні семема стають вторинними й навпаки. Можливим є і зникнення окремих значень, і поява інших.

¹ Цифрами позначено порядковий номер семем слів.

слів *заєць, риба, куріпка, поросля* тощо). Зважаючи на нечіткість критеріїв віднесення вживання слова до відтінку значення або до окремого значення, у таких випадках умовно розглядатимемо наведені у словнику відтінки значення як окремі ЛСВ.

2. *Тварина* → *її хутро (вовна)* (24%; *ондатра 1 – 2, видра 1 – 2, бобер 1 – 2, меринос 1 – 2, шльонка 1 – 2* та ін.). Наприклад: *ондатра* – 1 «невеликий гризун родини політкових, що веде напівводяний спосіб життя і має цінне блискуче густе хутро бурого кольору; мускусний пацюк» → 2 «хутро цього гризуна» [13, Т.V, с. 696]; *шльонка* – 1 «вівця шльонської породи» → 2 «вовна з такої вівці» [13, Т.XI, с. 496].

Друге значення наведеної тематичної моделі теж непослідовно наводиться у словнику. Так, лексема *нупрія* вживається у двох значеннях: «напівводяна тварина ряду гризунів, що дає цінне хутро та м'ясо», «хутро цієї тварини». Словник останнього ЛСВ не подає [13, Т.V, с. 456]. В окремих зооназвах значення «хутро тварини» зафіксоване як відтінок значення (наприклад, у семантичній структурі слів *енот, лис* тощо).

У деяких словникових дефініціях семем подається кілька (здебільшого дві) родосем, які не перебувають між собою у синонімічних відношеннях (наприклад, *шиншила 1* – «південноамериканський гризун, схожий на білку, з довгим пухнастим хвостом і цінним сріблясто-сірим хутром, а також хутро цієї тварини» [13, Т.XI, с. 454]). Проте одна і та ж семема не може позначати різні реалії дійсності, і друга родосема мала би стати основою іншого ЛСВ чи відтінку значення. Тому при виведенні тематичних моделей надалі в таких випадках умовно вважатимемо наявність двох окремих ЛСВ (*шиншила: 1* – «тварина», *2* – «її хутро»).

3. *Тварина* → *самець (самка) цієї тварини* (9%; *індик 1 – 3, пава 1 – 2, качка 1 – 2, лелека 1 – 2, сайга 1 – 2*): *індик* – 1 «великий свійський птах родини фазанових, якого вирощують на м'ясо» → 3 «самець індички» [13, Т.IV, с. 26]; *пава* – 1 «великий південноазіатський птах родини фазанових, самці якого мають яскраве оперення і довгий барвистий хвіст, що розпускається у вигляді віяла» → 2 «самка павича» [13, Т.VI, с. 7].

4. *Тварина (група тварин)* → *барвник, що міститься в її (їхньому) тілі* (4%; *сенія 1 – 2, кошеніль 1 – 2*): *сенія* – 1 «морський головоногий молюск, у тілі якого виробляється коричневий барвник; каракатиця» → 2 «натуральна або синтетична коричнева фарба, стійка щодо дії сонця та повітря» [13, Т.IX, с. 127]; *кошеніль* – 1 «загальна назва кількох видів комах, із тіла самиць яких добувають червону фарбу; кармін, червець» → 2 «барвник, який міститься в тілі цих тварин» [13, Т.IV, с. 316].

5. *Тварина* → *оздоба з її пір'я* (4%; *пава 1 – 3, когут 1 – 3*): *пава* – 1 «великий південноазіатський птах родини фазанових, самці якого мають яскраве оперення і довгий барвистий хвіст, що розпускається у вигляді віяла» → 3 «пір'їна павича як оздоба» [13, Т.VI, с. 7]; *когут* – 1 «півень» → 2 «китиця з півнячого пір'я на капелюсі» [13, Т.IV, с. 207].

6. *Вовна (шерсть) тварини* → *тканина з цієї вовни (шерсті)* (4%; *шльонка 2 – 3, меринос 2 – 3*): *шльонка* – 2 «вовна з такої вівці» → 3 «тканина з цієї вовни»

[13, Т. XI, с. 496]; **меринос** – 2 «шерсть вівці такої породи» → 3 «тканина з цієї шерсті» [13, Т. IV, с. 678].

7. **Тварина** → **тканина з її шерсті** (2%): **альпага (альпака)** – 1 «південноамериканська свійська тварина з родини лам з високоякісною шерстю» → 2 «легка тканина, що виробляється з шерсті цієї тварини» [13, Т. I, с. 36].

8. **Тварина** → **її відклади** (2%): **корали** – 1 «морські тварини, рід поліпів, що живуть колоніями на морських та океанських скелях» → 2 «вапнисті відклади деяких видів цих тварин – червоний, рожевий або білий камінь, який після обробки використовують як прикрасу» [13, Т. IV, с. 285].

9. **Тварина** → **приміщення для її відгодівлі** (2%): **бройлер** – 1 «відгодоване на м'ясо курча віком 60-70 днів, живою вагою 1,6 – 1,8 кг» → 2 «приміщення, птахоферма для відгодівлі таких курчат» [13, Т. XI, с. 671].

10. **Тварина** → **пластинки з її панцира** (2%): **черепаха** – 1 «покритий роговим або шкірястим панцирем плазун, який повільно рухається на коротких кінцівках, що, як і голова, можуть втягуватися в панцир» → 2 «рогові пластинки з панцира цього плазуна» [13, Т. XI, с. 306].

11. **Тварина** → **її личинка** (2%): **ехінокок** – 1 «маленький стрічковий черв'як, який паразитує в тонких кишках собаки і деяких інших тварин» → 2 «личинка такого черв'яка, що паразитує в різних органах людини та трав'янистих тварин» [13, Т. II, с. 493].

12. **Гра** → **головна дійова особа такої гри** (2%): **ящур** – 2 «рухлива гра, учасники якої стають і крутяться навколо того, хто стоїть всередині» → 3 «головна дійова особа такої гри» [13, Т. XI, с. 662].

13. **Хутро тварини** → **одяг, пошитий із нього** (2%): **тумак** – 2 «фарбоване хутро зайця» → 3 «хутряна шапка» [13, Т. X, с. 316].

14. **Барвник, що міститься в тілі тварини** → **малюнок, виконаний таким барвником** (2%): **сепія** – 2 «натуральна або синтетична коричнева фарба, стійка щодо дії сонця та повітря» → 3 «малюнок, виконаний такою фарбою» [13, Т. IX, с. 127].

15. **Барвник, що міститься в тілі тварини** → **фотографія, тонована таким барвником** (2%): **сепія** – 2 «натуральна або синтетична коричнева фарба, стійка щодо дії сонця та повітря» → 3 «фотографія коричневого тону» [13, Т. IX, с. 127] (натуральна сепія іноді застосовується для тонування світлин в коричневий колір; майже у всіх цифрових фотоапаратах та фоторедакторах є функція імітації ефекту сепії [17]).

Отже, тільки дві тематичні моделі – «**тварина** → **її м'ясо як їжа**», «**тварина** → **її хутро (вовна)**» – відзначаються високою продуктивністю (очевидно, це пов'язано з тими функціями, які зазвичай виконують тварини у житті людини – є джерелом отримання їжі та хутра/вовни). Більшість моделей мають досить низьку продуктивність. Так, за 7 – 15 тематичними моделями зафіксовано всього по одному ЛСВ. Однак регулярність та продуктивність окремих метонімічних моделей свідчить про повторюваність встановлюваних у свідомості людей імплікаційних відношень між семемами полісемантів, які належать до тематичної сфери «назви тварин».

Перспективи дослідження полягають у вивченні інших видів семантичних відношень (метафора, гіпо-гіперонімія) у структурі непохідних полісемічних зооназв.

Література

1. *Васильев Л. М.* Современная лингвистическая семантика / Л. М. Васильев. – М. : Высшая школа, 1990. – 176 с.
2. *Голев Н. Д.* Динамический аспект лексической мотивации / Н. Д. Голев. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1989. – 252 с.
3. *Зайцева В. В.* Метонімія як спосіб вторинної номінації у мові друкованих засобів інформації : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / В. В. Зайцева. – Дніпропетровськ, 2009. – 20 с.
4. *Звегинцев В. А.* Семасиология / В. А. Звегинцев. – М. : Изд-во МГУ, 1957. – 322 с.
5. *Кудрявцева Л. А.* Моделирование семантики словарного состава языка / Л. А. Кудрявцева. – К. : ІСДОУ, 1993. – 280с.
6. *Левицький В. В.* Апроксимативні методи вивчення лексичного складу / В. В. Левицький., О. Д. Огуй, с. В. Кійко, Ю. Є. Кійко. – Чернівці : Рута, 2000. – 136 с.
7. *Левицький В. В.* Экспериментальные методы в семасиологии / В. В. Левицький, И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. – 193 с.
8. *Лисиченко Л. А.* Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. – Харків : Харк. держ. ун-т. ім. Г. С. Сковороди, 1997. – 131 с.
9. *Никитин М. В.* Основы лингвистической теории значения / М. В. Никитин. – М. : Высшая школа, 1988. – 168 с.
10. *Новиков Л. А.* Семантика русского языка / Л. А. Новиков. – М. : Высшая школа, 1982. – 272 с.
11. *Огуй О. Д.* Полісемія в синхронії, діахронії та панхронії : системно-квантитативні аспекти полісемії в німецькій мові та мовах Європи / О. Д. Огуй. – Чернівці: Золоті литаври, 1998. – 370 с.
12. *Пешковский А. М.* В чем же, наконец, сущность формальной грамматики? // Избранные труды / А. М. Пешковский. – М., 1959. – С. 83.
13. *Словник української мови: у 11-ти томах.* – К. : Наукова думка, 1970 – 1980.
14. *Тараненко А. А.* Языковая семантика в ее динамических аспектах / А. А. Тараненко. – К. : Наукова думка, 1989. – 256 с.
15. *Уфимцева А. А.* Слово в лексико-семантической системе языка / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1968. – 272 с.
16. *Шмелев Д. Н.* Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1973. – 279 с.
17. *Wikipedia* Електронний ресурс]. – Режим доступу:www.uk.wikipedia.org

В. М. Питель,
ГВУЗ «Прикарпатский национальный университет им. В. Стефаника»,
кафедра украинского языка;

В. И. Питель,
ГВУЗ «Прикарпатский национальный университет им. В. Стефаника»,
кафедра украинского языка

МЕТОНИМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В СЕМАНТЕМАХ НЕПРОИЗВОДНЫХ НАЗВАНИЙ ЖИВОТНЫХ

В статье рассматривается типология метонимических отношений в семантической структуре производных названий животных. Исследование показало, что большинство моделей имеет низкую продуктивность. Регулярность и продуктивность отдельных метонимических моделей говорит о повторяемости в сознании людей импликационных отношений между семемами полисемантов, которые относятся к тематической сфере «названия животных».

Ключевые слова: метонимия, сема, семема, семантема, полисемия, зооназвание.

Pitel V. M.
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Department of Ukrainian Language;

Pitel V. I.
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Department of Ukrainian Language

METONYMICAL RELATIONS IN SEMANTEMES OF NON-DERIVATE FAUNA NAMES

The thesis finds out the typology of metonymical interverbal relations of non-derivate fauna lexemes by the way of outputting their thematic models.

Metonymy is the type of semantic changes and polysemy that traces names on contiguity relations basics in space and time of the reality. It is represented by certain types of mostly repeated semantic relations on the basics of which it is possible to get the general formulas (models) of metonymical relations of lexical-semantic variants in the structure of polysemes. In semantemes of non-derivate polysemic fauna names there are 15 metonymical models: «an animal → its meat as food», «an animal → its fur (wool)», «an animal → a male or a female of this animal», «an animal → a decoration of its feather», «animal fur → clothes made from it», «an animal → a building for its feeding», «animal fur (wool) → cloth made from it», «a coloring which is contained in an animal body → a painting made with the help of this coloring», «coloring which is contained in an animal body → a photograph tinted by this coloring», etc.

Only two of the thematic models – «**an animal → its meat as food**», «**an animal → its fur (wool)**» – are defined by high productivity (obviously, it is connected with those functions which animals usually perform in human life – is the source of getting food and fur/wool). Most of the models have very low productivity. In this way, there is only one lexical-semantic variant for each of 7-15 thematic models. However the regularity and productivity of some metonymical models indicate frequency of implicational relations between semes of polysemas which belong to thematic sphere called «fauna names» in human realization.

Key words: metonymy, seme, sememe, semanteme, polysemy, fauna lexeme.